

РОЗДІЛ 12.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТАХ (НА МАТЕРІАЛАХ ОДЕЩИНИ)

Дослідження проблеми становлення та розвитку Римо-католицької церкви (РКЦ) на півдні України є необхідною складовою процесу реконструкції не лише церковної та світської історії краю, але й історії України. Тож мета представленої розвідки полягає у висвітленні основних аспектів розвитку Римо-католицької церкви в Південній Україні в контексті її зв'язків з європейськими країнами, основних проблем та досягнень з кінця XVIII до початку XXI ст. Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше запропоновано комплексне дослідження особливостей розвитку РКЦ у південному регіоні на тлі історичних подій зазначено періоду.

Геополітичні процеси, які відбулися в Північному Причорномор'ї наприкінці XVIII ст., зумовили зміни на релігійній мапі сучасної Південної України, де з'явилися церкви різних конфесій. Поділи Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 рр.) та російсько-турецькі війни (1768-1774 рр.; 1788-1791 рр.) спричинили переселення іноземців з різних європейських країн на південні землі, які опинилися в межах Російської імперії. Уряд, зацікавлений в швидкому економічному освоєнні регіону, гарантував переселенцям низку привілеїв, у тому числі й свободу віросповідання та дозвіл на будівництво своїх храмів [19]. Ці умови стали привабливими для жителів деяких країн Європи, в тому числі й тих, хто сповідував католицизм. Вони переселились на південноукраїнські землі й утворили там свої сільськогосподарські колонії та етнічні общини в містах. До католицьких переселенців належали поляки, іспанці, італійці, французи, німці та інші етноси.

Російський уряд, який прагнув максимально обмежити контакти католиків з Папою Римським з метою зменшення його впливу, відразу встановив над ними державний контроль. Підтвердженням є указ Катерини II, датований 14 грудня 1772 р. «Про передачу в духовне

управління Католицькому Єпископу всіх Римських Католицьких монастирів і церков, як у приєднаних від Польщі Провінціях, так і в усіх містах; про відкриття при них Духовних консисторій; про їх утримання; про оскарження їх рішень і про заборону оприлюднення Папських булл і рішень без височайшого дозволу». Цей указ спочатку мав відношення лише до Білорусії, але через 10 років він розповсюджувався на усі Римо-католицькі церкви імперії, що позбавляло їх прямого контролю Папи Римського [2, с. 70-71].

За розпорядженням царського уряду була створена Могилівська католицька єпархія, на чолі якої призначено єпископа Станіслава Богуш-Сестренцевича (1773-1826 рр.). Згодом, згідно указу 1798 р., він отримав сан митрополита, а єпархія перейменована в митрополію, якій підпорядковувались усі Римо-католицькі церкви Російської імперії [20]. Під юрисдикцію митрополита були передані й бессарабські католики, які опинилися в межах імперії після колонізації нею Бессарабії. З 1814 р., за розпорядженням Станіслава Богуша-Сестренцевича, духовне управління там здійснював Каменецький єпископ Боргеуш Мацкевич, що мало унеможливити туди доступ ксьондзів з Німеччини. Упродовж ХІХ ст. назви та кордони католицьких єпархій декілька разів змінювалися, що зумовлювалось політикою царського уряду.

На півдні України з кінця ХVІІІ ст. до 1820-х рр. склалися досить сприятливі умови для розвитку Римо-католицької церкви. Характерною особливістю цього періоду було лояльне ставлення до католиків з боку світської влади, що давало можливість для успішного церковного будівництва. Прикладом може слугувати процес становлення РКЦ в Одесі, де в 1795 р. був закладений перший храм на кошти віруючих. З часом він уже не відповідав вимогам зростаючої католицької общини й не вмщав усіх віруючих. Коли в 1808 р. виникла нагальна потреба в будівництві нового кам'яного храму, то міська влада не відмовила у виділенні землі в центрі міста загальною площею 2 925 кв. сажень, а три роки по тому закріпила за церквою право на її вільне володіння [8, арк. 3]. Тож у 1809 р. там розпочалося будівництво костелу за проектом італійського архітектора Франческо Моранді.

Варто зазначити, що активній розбудові римо-католицьких парафій сприяв Новоросійський генерал-губернатор, градоначальник Одеси дюк де Рішельє, який належав до Римо-католицької церкви. Він

прихильно ставився до єзуїтів, діяльність яких офіційно дозволялася царським урядом з кінця XVIII ст. У 1811 р. на підвладній йому території була затверджена посада візитатора Римо-католицьких церков, а одночасно й пробста одеської РКЦ, який знаходився в підпорядкуванні Могилівського митрополита. Першим візитатором став французький емігрант єзуїт абат Шарль Домінік Ніколь, запрошений до Одеси градоначальником. Він контролював діяльність римо-католицьких парафій, які знаходились в Одесі, Миколаєві, Херсоні та Северинівці. Проте абат не зміг довго обіймати цю посаду. У 1820 р., за рішенням царського уряду, єзуїтів виселили за межі Росії, звинувативши в проповідницькій діяльності серед православних. Наступник Ніколя – Ігнатій Ліндль, який прибув з Баварії, через два роки також був висланий з імперії. Його звинуватили в проповідях протестантських ідей серед католиків [16, с. 113-114].

З цього часу урядом вводився жорсткий контроль за кандидатурами іноземних священників, які мали служити в католицьких церквах Могилівської митрополії. Для німців-католиків запрошувались ксьондзи з Німеччини та Австрії, яких прискіпливо перевіряли на благонадійність та непричетність до ордену єзуїтів [7, арк. 10, 11].

Німецькі переселенці, четверта частина яких належала до РКЦ, потребувала католицьких священників, які здійснювали богослужіння німецькою мовою. Вони утворили свої общини і побудували храми, в тому числі у Вознесенську, Миколаєві, Одесі, Херсоні, Таганрозі та інших містах. Найбільша община німців-католиків була в Одесі, де її члени успішно займались економічною та освітньо-науковою діяльністю.

Італійські переселенці, які також відносились до католицького віросповідання, з кінця XVIII ст. поселилися в портових містах Криму та Північного Причорномор'я. Значна частина їх була в Херсоні та Миколаєві, але найбільша італійська громада виникла в Одесі. Її члени відрізнялася високим інтелектуальним та культурним рівнем, що зумовило їх значні досягнення в зовнішній торгівлі, підприємництві, освіті та культурі. Талановиті італійські архітектори Джовані Баллаквва, Джовані Скудієрі, Франческо Фраполлі, Франческо Боффо, Франческо Моранді створили прекрасний архітектурний облік Одеси. Італійські

митці були біля витоків театрального мистецтва в місті. Одеса підтримувала культурні зв'язки з італійськими містами Венецією, Міланом, Римом, Флоренцією, що сприяло поширенню італійської культури в Україні [16, с. 127].

Французькі емігранти, переважна більшість яких була католиками, поселились також у портових містах – Миколаєві, Одесі та Херсоні. Вони посіли вагоме місце в міжнародній торгівлі, підприємстві, громадському житті та культурі. Серед видатних особистостей, які відіграли вагому роль в історії півдня України були французи-католики – генерал-губернатори Новоросійського краю та градоначальники Одеси герцог де Рішельє та граф Ланжерон, один із перших архітекторів міста де Волан.

Внаслідок поділу Речі Посполитої частина поляків, які належали до аристократичних і заможних прошарків суспільства, емігрувала на землі півдня України. Найбільша їх кількість поселилась на території Катеринославської губернії, насамперед у Катеринославі, Олександрівську та Верхньодніпровську. Менше поляків стали жителями Херсонської губернії, де вони утворили общини в Ананьєві, Одесі, Миколаєві та Херсоні [18, с. 35-39]. Варто зазначити, що не усі поляки відносились до католицького віросповідання, проте переважна більшість належала до РКЦ.

Польська католицька община в Одесі на початку свого формування налічувала близько 50 осіб, але з часом вона стала досить чисельною. Її діяльність значно поживилось коли генерал-губернатором Новоросійського краю і намісником Бессарабської області був Михайло Семенович Воронцов (1823-1844 рр.). Він був одружений на Єлизаветі Ксаверіївні із польського роду Браницьких, тож не дивно, що серед його оточення були й польські шляхтичі, які були лояльно налаштовані стосовно політики російського уряду. Частина поляків перебувала в серйозній опозиції до російської влади і мріяла про відродження Польщі, деякі дотримувались позиції нейтралітету. Попри політичні розбіжності, представники польської общини брали активну участь у зовнішній торгівлі, підприємницькій діяльності, сприяли розвитку архітектури, театрального мистецтва, освіти і науки.

На початку 1820-х років чисельність католицького населення в Одесі значно зросла й кожна етнічна община хотіла слухати

богослужіння на рідній мові. Тож у 1821 р. в Успенському католицькому храмі службу здійснювали чотири священнослужителі на італійській, німецькій, польській та французькій мовах відповідно до потреб віруючих.

У 1830-х роках розпочався новий період в історії РКЦ. Його відмітною рисою став наступ російського уряду на Церкву, яка підозрювалась у підтримці польського повстання 1830-1831 рр. Постраждали польські родини півдня України, які підтримали польське повстання. Документи, які зберігаються у Державному архіві Одеської області, свідчать про репресії російського уряду стосовно учасників повстання. Це документи про висилку за кордон галицьких уродженців і заборону на в'їзд до Російської імперії низці поляків, яких уряд вважав неблагонадійними. Серед них: Вассоевич, Ленчковський, Кароліна Потоцька та багато інших. Постраждали родини Потоцьких, Сабанських і Чарторийських, майно яких було конфісковано російською владою [3, с. 52, 54]. Будинок Потоцьких був назавжди конфіскований владою і згодом переданий в духовне відомство для Архієрейського будинку православного Херсонсько-Таврійського архієпископа Гавриїла (Розанова). Це унеможливило повернення будинку Потоцьким, навіть тоді, коли внаслідок зміни політики російського царизму в 1840-1850-х рр. поляки отримали можливість на повернення свого майна.

У цей час розпочалася політика ізоляції РКЦ від Риму й втручання світської влади у справи католицького єпископату. Це спричинило різке незадоволення Ватикану та хвилю обурення в країнах Західної Європи. 22 липня 1842 р. Папа Римський Григорій XVI скликав збори кардиналів, де звинуватив Миколу I у намаганні знищити РКЦ на території Російської імперії. Можливість оприлюднення довготривалого дипломатичного листування між Апостольською Столицею та російським урядом могло спричинити серйозний міжнародний конфлікт. Адже ці документи свідчили про постійне порушення прав РКЦ на території Росії. Щоб уникнути неприємної ситуації, імператор Микола I змушений був у 1845 р. приїхати до Риму на зустріч з Папою. Після цієї зустрічі майже два роки тривали переговори, наслідком яких стало підписання в 1847 р. конкордату між царським урядом і Ватиканом, який мав залагодити основні проблеми.

Проте існувало 12 неузгоджених статей, вирішення яких потребувало часу й багатьох зусиль. В одній з них йшлося про утворення нової, сьомої католицької єпархії з центром у Херсоні [1, с. 193-206].

Рішення про утворення католицької Херсонської єпархії, оприлюднене Миколою І, викликало хвилю протестів серед православного духовенства. Херсонсько-Таврійський архієпископ Інокентій (Борисов) зайняв рішучу позицію стосовно цього питання. У нього завжди було безкомпромисне відношення до католицької церкви і Апостольської Столиці, що знайшло своє відображення в «Записці» архієпископа, написаній ним у зв'язку з перспективою утворення римокатолицької єпархії в Херсоні. Він обґрунтував свої погляди й застеріг уряд від створення цієї єпархії, вважаючи це необдуманого і наївною поступкою Риму, шкода від якої більш ніж очевидна. Перетворення Херсона на центр католицизму на півдні України могло призвести до активної місіонерської діяльності католицького духовенства, зростання чисельності католиків серед населення і посилення впливу Папи Римського в регіоні. Тому архієпископ радив не поспішати з реалізацією цього плану, а католицьку єпархію розмістити в іншому місці, ближче до Саратовської губернії, де проживала значна кількість католиків [17, с. 412-436]. Російський уряд не міг проігнорувати протести православної ієрархії і змушений був звернутися до Папи з проханням про перенесення столиці католицької єпархії з Херсону до Тирасполя. Новоутворена єпархія отримала назву Тираспольської і увійшла до складу Могилевської митрополії. Першим єпископом Тираспольської дієцезії став Фердинанд Гелан Кан (1849-1864 рр.). Проте в Тирасполі фактично були відсутні умови для влаштування там єпископської кафедри. Тож у 1855 р. прийнято рішення про переміщення єпископської резиденції до Саратова. До новоутвореної єпархії увійшли католицькі парафії Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній та Бессарабії.

Відповідно до документальних даних упродовж 1940-1850-х років РКЦ на півдні України мала стійку тенденцію до свого розвитку. На 1844 р. там діяло 18 католицьких храмів, до яких належали 23 священнослужителя й 25 744 парафіян. Згідно парафіяльних списків у Херсоні налічувалось 1 200 католиків, у Миколаєві – 1 000, в Ізмаїлі – 445, у Таганрозі – 300, у Севастополі – 190 та в Сімферополі – 400 осіб.

У кожному з цих храмів було по одному церковнослужителю. Проте всі вони значно поступалися одеському, як за розмірами так і за чисельністю віруючих. Згідно із опублікованими документами Головного статистичного комітету Новоросійського краю в місті налічувалось 5 000 римо-католиків [4, арк. 3, 9].

Тому цілком закономірно, що де-факто єпископська кафедра знаходилась в Одесі. Цьому сприяло завершення будівництва нового римо-католицького собору, освяченого в 1853 р., на честь Успіння Пресвятої Діви Марії, який і став кафедральним. Його настоятелем призначено Єжи Безутовича. На цей час католицька громада Одеси була найбільшою на півдні України. У 1873 р. в Одеському градоначальстві, налічувалося 8 616 католиків та 14 католицьких священнослужителів [9, арк. 20-21].

Про зростання чисельності католицького населення в Одесі свідчить необхідність у будівництві нового храму. Спочатку на вулиці Балківській була збудована каплиця, але це не вирішило проблеми. У 1892 р. духовенство звернулося до місцевої влади з проханням про виділення для будівництва нової церкви, будинку для притчу, церковнопарафіяльного училища та притулку для бідних і пристарілих. Міська дума задовольнила прохання католиків і 18 листопада 1892 р. міський голова Г. Маразлі підписав наказ про безоплатне виділення земельної ділянки загальною площею 1 659 кв. сажень для будівництва церкви. На місці каплиці був побудований великий храм, освячений в ім'я Св. Климента, настоятелем якого призначено священника Йосифа Шейнера [5, арк. 76].

У 1913 р., завдяки родині французьких емігрантів Вассалів, в Одесі була побудована католицька церква Св. апостола Петра. Вона була невеликою за розмірами, збудована в стилі італійського бароко і знаходилась на вулиці Гаванній – недалеко від порту. У подальшому це відіграє позитивну роль в її історії.

У другій половині XIX ст. – на початку XX ст. чисельність католиків мала тенденцію до зростання не лише в Одесі, але й на півдні України в цілому. Найбільш яскраво цей процес спостерігався в Херсонській губернії. За підрахунками О.О. Баковецької в 1856 р. там проживало 25 359 осіб католицького віросповідання, в 1869 р. – 30 078 осіб, у 1882 р. – 46 616 осіб, а в 1896 р. – 79 159 осіб [2, с. 106].

З приходом радянської влади розпочався новий етап в історії РКЦ в Південній Україні. У цей час розпочалось гоніння на Церкву, знищення її храмів та репресії духовенства. Прикладом можуть слугувати трагічні події, які мали місце в Одесі. У 1935 р. за рішенням влади було закрито кафедральний собор Успіння Пресвятої Діви Марії. Рік по тому був знищений прекрасний храм св. Клементя. Уціліла лише церква Св. апостола Петра, яку в місті називали французькою. Її часто відвідували французькі моряки, які прибували до Одеського порту. Тож церкву не знищили, а залишили її як своєрідну демонстрацію релігійної свободи для тих європейців, які побували в Одесі. Таким чином, вона на довгий час залишилась єдиною на півдні України й перебрала функції кафедрального собору. З 1858 р. її настоятелем був отець Тадеуш Хоппе. Він народився в 1913 р. у Польщі, закінчив вищу духовну семінарію у Вільнюсі, де близько 15-ти років служив у місцевих храмах. За власним бажанням він прибув до Одеси щоб стати священнослужителем РКЦ. 45 років свого життя о. Тадеуш Хоппе присвятив розбудові Церкви в місті [19].

У роки Другої світової війни окупаційна влада в окупованій Одесі повернула кафедральний собор католицькій громаді. Але після закінчення війни собор знову було закрито й перетворено на спортивну залу, а католицьке духовенство репресовано. Подібна ситуація склалася на усій території південного регіону.

Демократичні принципи релігійного життя, задекларовані в Законі «Про свободу совісті і релігійні організації» (1991 р.) дали можливість розпочати процес відродження Римо-католицької церкви в Українській державі. Вагому роль у даному контексті відіграло відновлення 6 січня 1991 р. Папою Римським Іваном Павлом II давніх духовних центрів – Львівської архієпископії та Кам'янець-Подільської дієцезії, до складу якої на той час входили 10 областей, в тому числі й південноукраїнські. Це, в свою чергу, зумовило повернення католицьким громадам конфіскованих радянською владою релігійних споруд. Зокрема, 9 серпня 1991 р. римо-католиком повернули приміщення Одеського кафедрального собору Успіння Пресвятої Діви Марії, чому значною мірою сприяв о. Тадеуш Хоппе.

Наприкінці 1993 р. РКЦ вдалось повернути будинок священників – єдине що залишилося після знищеного храму св. Климента. Згодом там відновлено каплицю.

Поступово забезпеченість культовими спорудами РКЦ на Одещині зростала й на 1998 р. становила 62, 5% [10, арк. 3]. Тут діяло лише дев'ять релігійних організацій РКЦ: вісім громад та один монастир, де знаходились три ченці. З'явилися невеликі католицькі громади в селах Волкове, Ониське та Петрівка Комінтерновського району. Римокатолицькій церкві на Одещині належало п'ять релігійних будівель, та ще три були орендовані під молитовні. Богослужіння здійснювали шість священнослужителів, чотири з яких були поляками [11, арк. 22].

Варто зазначити, що місцева влада висловлювала стурбованість стосовно присутності польських ксьондзів і черниць у костелах Одеської області. На їхньому місці вона воліла бачити представників місцевого католицького духовенства. Навіть благодійницька діяльність польських ксьондзів розцінювалась як можливість для власного збагачення. [10, арк. 6].

У травні 2002 р. із Кам'янецької дієцезії виокремлено південні землі: Кіровоградську, Миколаївську, Одеську й Херсонську області та Автономну Республіку Крим, де утворено нову – Одесько-Сімферопольську дієцезію на чолі з єпископом Броніславом Бернацьким. Так як єпископська кафедра мала знаходитись в Одесі, то собору Успіння Пресвятої Діви Марії був повернутий статус кафедрального. Його настоятель – Юзеф Павлюк розпочав активну роботу по реставрації собору. Адже упродовж радянського періоду він був розорений і слугував спортивною залом. Основні святині: ікона Пресвятої Богородиці, мармурова хрестильниця та 14 картин із зображенням Хресної Дороги увесь цей час зберігались в костелі Св. апостола Петра. Тож реставрація собору потребувала довгої й клопіткої роботи. Лише 24 серпня 2008 р., у день приурочений до святкування 17-ї річниці незалежності України, відбулося його освячення. Ця подія привернула увагу європейських країн. Освячення кафедрального собору здійснив ксендз-кардинал, Краківський архієпископ Станіслав Дзівіш. На урочистостях були присутні прелати з України, Польщі, Білорусі та Молдови. Фасад храму прикрасили скульптурні фігури Папи Івана Павла II та Святого великомученика Мартина. Три роки по

тому до собору була привезена частинка мощей Папи Івана Павла II, яку єпископу Броніславу Бернацькому вручив колишній секретар Папи Римського, Краківський архієпископ, кардинал Станіслав Дзівіш [15, с.89-90]. Собор отримав статус пам'ятки історії та архітектури Одеси.

РКЦ на Одещині в складі Одесько-Сімферопольської дієцезії отримала нові можливості для зростання чисельності релігійних організацій. У 2004 р. вона налічувала 17 релігійних організацій, 11 релігійних громад і 12 священників, двоє з яких були іноземцями [12, арк. 9]. Рік по тому кількість релігійних організацій зросла до 21-ї, громад – до 15-и, а священників – до 14-и [13, арк. 9]. На 2015 р. у складі РКЦ перебувало уже 28 релігійних організацій, одне управління, 20 громад, 5 монастирів і 2 місії [14, арк. 2].

У 2004 р. при костелі Св. апостола Петра, в колишньому помешканні отця Тадеуша Хоппе, відкрито кімнату-музей, присвячену його пам'яті. Храм отримав статус малої базиліки. Він занесений до пам'яток культурної спадщини України.

На початку ХХІ ст. РКЦ активно займається питаннями покращення міжконфесійних взаємин у південному регіоні, просвітницькою, науковою та благодійною діяльністю. Вона підтримує зв'язки з європейськими країнами, які надають відповідну допомогу для подальшої розбудови Римо-католицької церкви.

Таким чином, вихідці з європейських країн, які належали до католицької конфесії, активно сприяли розвитку Римо-католицької церкви на землях свого переселення, насамперед у Південній Україні. Вони розбудовували свої храми, для проведення богослужіння, до яких запрошувались сьондзи з країн Європи. До початку 1820-х розбудовою РКЦ у південному регіоні опікувались єзуїти, яскравим представником яких був французький емігрант абат Шарль Домінік Ніколь, який став візитатором Римо-католицьких церков. З метою державного контролю за католиками царський уряд зніщив утворення Могилівської єпархії, перетворену згодом на митрополію. На початку ХІХ ст. переважна частина католиків поселилась у великих містах Херсонської губернії, насамперед: Одесі, Миколаєві, Херсоні та Вознесенську, де були найбільш сприятливі умови для економічної діяльності. Найбільша католицька община була утворена ними в Одесі, характерною ознакою якої була етнічна строкатість. Упродовж 1830-х

років відбувались репресивні заходи російського уряду стосовно РКЦ. Активна позиція Апостольського Престолу та країн Європи, націлена на захист прав Римо-католицької церкви на території Російської єпархії, змусила царський уряд переглянути свою політику стосовно Церкви й погодитись на заснування нової Тираспольської єпархії, до якої увійшли південноукраїнські губернії. Одеса стала фактичним центром цієї єпархії. У місті знаходилась найбільша кількість римо-католицького населення й кафедральний собор Успіння Пресвятої Діви Марії. Друга половина XIX ст. стала періодом найвищого розвитку РКЦ на півдні України. За часів радянської влади здійснена спроба знищення Римо-католицької церкви та її духовенства. Відбудова Церкви розпочалася в Українській державі на початку XXI ст. Католикам поступово повернули церковні будівлі, репресовані в радянські часи. У 2002 р. Одеса стала кафедральним містом новоутвореної Одесько-Сімферопольської дієцезії і католики Південної України отримали нові можливості для подальшої розбудови Римо-католицької церкви.

Список використаних джерел

1. Акты и грамоты об устройстве и управлении римско-католической церкви в империи Российской и Царстве Польском. СПб., 1849. 269с.
2. Баковецька О.О. Римо-католицька церква в Україні в кінці XVIII – XIX столітті: монографія. Миколаїв: Іліон, 2015. 360 с.
3. Білоусова Л. Г. Українська Полоніка в документах Державного архіву Одеської області. Інформаційний бюлетень. 2007. №1. С. 50-57.
4. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 16.
5. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 54.
6. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 60.
7. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 118.
8. ДАОО. Ф. 628. Оп. 1. Спр. 1.
9. ДАОО. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 30.
10. ДАОО. Ф. 8197. Оп. 1. Спр. 6.
11. ДАОО. Ф. 8197. Оп. 1. Спр. 8.
12. ДАОО. Ф. 8197. Оп. 1. Спр. 15.
13. ДАОО. Ф. 8197. Оп. 1. Спр. 16.
14. ДАОО. Ф. Р-6712. Оп. 4. Спр. 46.

15. Діанова Н.М. Розвиток римо-католицької церкви на Одещині (кінець ХХ – початок ХХІ ст.). Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України: зб. наук. пр. Одеса: Бондаренко М.О., 2023. Вип. 18. С. 86-93.
16. Діанова Н.М. Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.): монографія. Одеса: Астропринт, 2010. 176 с.
17. Записка Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического, о новоучрежденной епархии Римско-католической в Херсоне. Русский архив. 1868. С. 412-436.
18. Кеппен П.И. Об этнографической карте Европейской России. СПб.: Тип. Академии Наук, 1852. 40 с.
19. Они оставили след в истории Одессы. Одесский биографический справочник. Хоппе Тадеуш (1913-2003) – прелат. URL: <http://odessa-memory.info/>
20. ПСЗРИ-I. Т. ХХІІІ. СПб., 1830. № 17 320.
21. ПСЗРИ-I. Т. ХХV. СПб., 1830. № 18 345.